

Stanisław Kuprjaniuk

Charakterystyka pisanych źródeł do badań nad małą architekturą sakralną Warmii

Studia Elbląskie 15, 89-102

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

CHARAKTERYSTYKA PISANYCH ŹRÓDEŁ DO BADAŃ NAD MAŁĄ ARCHITEKTURĄ SAKRALNĄ WARMII

Słowa kluczowe: Warmia, kapliczki, krzyże, mała architektura sakralna

Key words: Warmia, small roadside chapels, crosses, small sacral architecture

Schlüsselworte: Ermland, Kapellen, Kreuze, kleine sakrale Architektur

Mała architektura sakralna należy do ważnych przejawów kultu religijnego katolików¹. To zjawisko możemy zaobserwować analizując krajobraz kulturowy Warmii. Pod pojęciem małej architektury sakralnej należy rozumieć zespół niewielkich rozmiarów budowli funkcjonujących w zagospodarowanej przestrzeni. Do nich zaliczają się kapliczki, krzyże, kaplice, figury przydrożne, grotty, dzwonniczki ludowe oraz pomniki wojenne. Badając te obiekty należy uwzględnić szeroką bazę źródeł. Przede wszystkim są to zachowane obiekty, zawierające także cenne przekazy epigraficzne i ikonograficzne, a także źródła kartograficzne i legendy². W przypadku podjętej problematyki obecnie scharakteryzują archiwalia, przekazy kartograficzne i materiały wspomnieniowe.

ARCHIWALIA

Niektóre, warmińskie kapliczki, krzyże i figury przydrożne należy wiązać z odległymi czasami. Na ich temat brakuje jednak szczegółowych danych źródłowych, które pozwoliłyby dokładnie przebadać proces ich powstawania, jak i funkcjonowania w przestrzeni kulturowej. Być może ze względu na swoją, często prywatną rangę, mała architektura sakralna dawniej nie była przedmiotem stosownych opisów w dokumentach kościelnych. W kręgu władz kościelnych zresztą przez dłuższy czas

* Stanisław Kuprjaniuk, dr historii, fotografik, licencjonowany przewodnik po Warmii, Mazurach i Ziemi Elbląskiej, autor przewodnika: *Frombork*, Olsztyn 2011 i współautor z Iwoną Liżewską katalogu *Warmińskie kapliczki*, Olsztyn 2012.

¹ Z. K ł o d n i c k i, *Znaki sakralne w przestrzeni. Próba typologii oraz występowanie (geografia) poszczególnych odmian kapliczek w Polsce*, w: *Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej i religijnej pamięci*, red. J. Adamowski, M. Wójcicka, Lublin 2011, s. 12.

² J. T o p o l s k i, *Metodologia historii*, Warszawa 1988, s. 267–269.

nie dostrzegano większego zainteresowania tą problematyką. Większą uwagę skupiały na sobie poważniejsze fundacje, jak kaplice jerozolimskie, a także kaplice i kapliczki w najbliższym sąsiedztwie warmińskich sanktuariów takich jak: Chwałęcín, Krosno, Międzyziesie, Stoczek Klasztorny, Święta Lipka i Tłokowo.

Temat kapliczek w dokumentacji kościelnej praktycznie nie istniał, choć zdarzały się pewne wyjątki. Ważne treści dotyczące małej architektury sakralnej zawarł synod biskupa warmińskiego Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka, który wyraził troskę o dbałość, o stan estetyczny i techniczny obrazów zawieszonych w przestrzeni: „niech nie będą prostackie lub w potwornej postaci wykonane, niedorzeczne, śmieszne, okaleczone, przestarzałe, zmyte”³. Ten sam dokument zawiera prośbę skierowaną do osób duchownych, mających niejako kontrolę nad stanem ich zachowania. Także do nich należało pouczenie, aby przy umieszczaniu w przestrzeni rzeźb Świętych Pańskich zachować pewien dystans pomiędzy nimi, celem w pełni rozpamiętywania ich przekazu ikonograficzno-katechetycznego: „niech nie będą stawiane przy drogach publicznych, ani jedna rzeźba przy drugiej, lub obraz jednego świętego przy drugim tego samego Świętego, lecz umieszczane we właściwej odległości”⁴. Podobną troskę, o zachowanie odpowiedniej odległości pomiędzy obiektami kultu religijnego, przytaczają pytania w kwestionariuszach wizytacji dekanalnych i generalnych z XIX w.

Późniejsze formularze wizytacyjne, aż do połowy lat 30. XIX w., nie potwierdzają pytań o te obiekty⁵. Jeżeli już zaistniały w archiwach kościelnych jakiegokolwiek informacje na ich temat, to jedynie na marginesie innych kwestii, w formie lakonicznej i mało precyzyjnej. Pierwsze większe zainteresowanie stanem przydrożnych obiektów kultu religijnego na Warmii wyszło od królewieckich władz państwowych. Prezes kamery w Królewcu zwracał uwagę biskupowi Karolowi von Hohenzollernowi w 1801 r. na zły stan niektórych przydrożnych figur. List ten biskup przekazał do wiadomości dziekanom⁶. Mimo tej krytycznej uwagi, w aktach archiwalnych nie znalazł się ślad odzewu. Liczne krzyże, figury, a zwłaszcza kapliczki stanowiły wówczas bardzo wyraźne znamię Warmii, wyróżniające ją spośród innych diecezji. Za czasów bpa Józefa von Hohenzollerna nowych kapliczek i figur raczej nie przybywało, natomiast ordynariusz zalecał ich odnawianie i stawianie krzyży w miejsce poprzednich, spróchniałych⁷.

Za czasów posługi biskupiej bpa Andrzeja Stanisława von Hattena w 1839 r. zostały wprowadzone sprawozdania wizytacyjne, spisane na specjalnych kwestionariuszach drukowanych, które dziekani i proboszczowie poszczególnych parafii byli zobowiązani uzupełnić i przesyłać do Kurii Biskupiej we Fromborku. Kwe-

³ Synod biskupa warmińskiego Krzysztofa Andrzeja Szembeka odprawiony w 1726 roku, w: *Statuty synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezzańskie, Chelmińskie oraz Prowincjonalne Ryskie*, przeł. J. Wojtkowski, Olsztyn 2010, s. 196.

⁴ Tamże.

⁵ Powtarzam za: J. H o c h l e i t n e r, *Kapliczki Warmii południowej. Przydrożne obiekty kultu jako element ludowego systemu komunikacji*, Olsztyn 2004, s. 14.

⁶ AAWO, AB, Ik 20, bp Karol von Hohenzollern do dziekanów z 24 XII 1801 r. Powtarzam za: J. J a s i Ń s k i, *Maryjne kaplice i kapliczki przydrożne na Warmii w XIX wieku*, w: *Niepokalana. Kult Matki Bożej na ziemiach polskich w XIX wieku*, red. B. Pylak, Cz. Krakowiak, Lublin 1988, s. 644.

⁷ S. A c h r e m c z y k, *Poczet biskupów warmińskich*, Olsztyn 2008, s. 380.

stionariusze miały zastąpić dotychczasowe formy rejestracji wizytacji parafii⁸. Do schematu protokołu wizytacyjnego zostały wprowadzone pytania o obiekty małej architektury⁹. Zapytania zostały ujęte w corocznym kwestionariuszu dekanalnym¹⁰, w dziale drugim (obiekty zewnętrzne) w pozycji „e”, dotyczącej miejsc pochówku, kaplic i krzyży przy drogach. Więcej uwagi i pytań poświęcono kaplicom, mniej kapliczkom i krzyżom. Świadczyć o tym może ilość i zakres pytań szczegółowych, które przytoczone są one w całości:

- pytanie nr 21 „Czy występują w parafiach kaplice i inne, służące nabożeństwu miejsca zgromadzeń?”;
- pytanie nr 22 „Czy jest w nich niekiedy odprawiane nabożeństwo i kiedy?”;
- pytanie nr 23 „Na kim ciąży ich utrzymanie?”;
- pytanie nr 24 „Jak wygląda ich stan budowlany?”.

W interesującej dla tej problematyki rozważań są jednak pytania o kapliczki, które w kwestionariuszu brzmiały następująco:

- pytanie nr 25 „Czy kapliczki polne i krzyże są w należnym stanie i czy nie stoją one za blisko siebie?”;
- pytanie nr 26 „Czy w ubiegłych latach uszkodzone kapliczki i krzyże zostały odtworzone albo rozebrane?”.

W pierwszych latach posługi biskupiej bpa Józefa Ambrożego Geritza nadal wykorzystywano wcześniej wprowadzony schemat pytań. Dopiero po 1851 r. ustalony kwestionariusz wizytacyjny uległ modyfikacji¹¹. Na nowo zredagowane pytania w dziale tematycznym XXII, dotyczącym krzyży przy drogach i polnych kapliczek, przyjęły następujące brzmienie:

- pytanie nr 224 „Czy krzyże stojące przy drogach i kapliczki polne są w dobrym stanie, a nie są opuszczone i czy nie uważa się za stosowne, żeby poszczególne krzyże i kapliczki, dla uniknięcia wypadków rozebrać, jeżeli ich nie można odbudować?”;
- pytanie nr 225 „Jakie inicjatywy są w tym ostatnim względzie podejmowane i z jakim efektem?”.

Z treści przytoczonych pytań można wnioskować, że nie próbowano jeszcze wyróżniać kapliczek od krzyży. Stanowiły one dla autorów jedną grupę architektoniczną. Tak samo zostały one potraktowane w ówczesnych wizytacjach dekanalnych, czy generalnych wizytacjach biskupich¹².

W Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie została zgromadzona tylko część kopii parafialnych kwestionariuszy wizytacyjnych z l. 1839–1858. Zacho-

⁸ J. O b ł a k, *Życie religijne polskiej ludności katolickiej w Olsztynie na przełomie wieków XIX i XX*, SW, t. 18, 1981, s. 269.

⁹ J. J a s i ń s k i, dz. cyt., s. 644.

¹⁰ Nagłówek kwestionariusza *Kirchen Visitationis Verhandlung die zum Patronat... gehörige katholische Pfarrkirche, unter dem Titel ... zu ... in Dekanat ... betreffend, aufgenommen in ... am ...en 18*. na podstawie: AAWO, AB, B 113, *Visitationen der Kirche in Gr. Bertung 1839–1841*.

¹¹ AAWO, AB, B 99 (185), *Formulare zu den Beilagen der General-Visitations-Verhandlung*. Pytania kwestionariusza za posługi biskupiej bpa Józefa Ambrożego Geritza.

¹² Nagłówek kwestionariusza: *Verhandlung über die am ... ten Juli 18. ...stattgefundene General Visitation – der Pfarrkirche zu ...* na podstawie: AAWO, AB, B 129, *Generalvisitation in Dietrichswalde 1858*.

wane dokumenty jednak nie dostarczają zbyt obfitego materiału informacyjnego. Badacz nie dowiaduje się z nich, ile konkretnie ufundowano takich obiektów, kto je budował i w jakiej intencji były one wznoszone. W 1. poł. XIX w. działalność budowlana została mocno ograniczona, co nie znaczy, że zaprzestano budowy tych obiektów. W tym czasie skoncentrowano się bardziej na ich konserwacji i odbudowie. Potwierdzają to wizytacje dziekańskie poszczególnych parafii. Konstrukcje pytań ankiety zostały tak sformułowane (rodzaj pytania zamkniętego), że spotyka się w zasadzie cztery warianty odpowiedzi: „tak”, „nie”, „brak danych” oraz „dłuższa, opisowa adnotacja”.

Dużą niewiadomą dla badań historycznych pozostają lata pomiędzy 1858 a 1945 r. Na ten okres przypada duży ruch inwestycyjny, który bardzo poważnie wpłynął na ilość wznoszonych kaplic, kapliczek i krzyży, które mogły być odnotowane w przeprowadzanych wizytacjach. Można postawić tezę, że w tych dokumentach kościelnych musiała być mowa o kapliczkach zwłaszcza, że w tym okresie powstało ich bardzo wiele. Niestety interesujące akta wizytacyjne spłonęły w czasie działań ostatniej wojny światowej. Jedynie na podstawie zachowanych szczątkowo dokumentów można określić, jak bardzo cennym źródłem były one dla poznania ówczesnego życia religijnego na Warmii.

W wyjaśnieniu wielu niewiadomych mogłyby pomóc archiwa i kroniki parafialne, ale należy zwrócić uwagę, że wznoszenie i poświęcanie obiektów małej przydrożnej architektury nie zawsze było rejestrowane w zapiskach kronikarzy, jako istotne wydarzenia. Także te dokumenty nie zawsze zachowały się do obecnych czasów, poza jednym szczególnym wyjątkiem. Tym źródłem jest kronika parafii Wilczkowo¹³. Jej wartość jest pod każdym względem nieoceniona. Skrupulatność pracy kronikarza dostarcza badaczom dokładnej orientacji o zachodzących wydarzeniach z dalszego i lokalnego otoczenia. Na kartach tej kroniki została opisana historia przekształcenia starej kapliczki z figurą św. Piotra Apostoła w pomnik poległych podczas I wojny światowej¹⁴.

Do tej pory uwaga badaczy była skierowana głównie na Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, w mniejszym stopniu na zasoby Archiwum Państwowego w Olsztynie. Zbiory tegoż ostatniego archiwum zostały poddane ogólnej kwerendzie, która nie dostarczyła istotnych wiadomości. Można odnieść wrażenie, że problematyka małej architektury w ogóle nie miała odzwierciedlenia w dawniejszej dokumentacji państwowej. Owszem mogły istnieć pewne wyjątki. Przykładem tego jest dokument administracyjny z 29 maja 1935 r., mówiący o potrzebie przeniesienia przydrożnego krzyża w Pieniężnie¹⁵. Można przypuszczać, że powstawała wówczas podobna korespondencja dotycząca relokacji „Bożej Męki” w Olsztynie¹⁶. Jedynym, ważnym materiałem z tego archiwum okazał się zespół archiwalnych fotografii zabytków dawnych Prus Wschodnich. To tylko część około 50–60% stanu

¹³ AAWO, AB, H 271, Kronika parafii Wilczkowo – Wolfsdorf przez proboszcza Hackobera Ottona (1332–1939) z dodatkami kontynuatorów (1939–1940).

¹⁴ AAWO, AB, H 271, s. 487.

¹⁵ Powtarzam za: E. Śliwka, *Dzieje parafii Pieniężno*, Lublin 1978, s. 78. Maszynopis pracy magisterskiej (AAWO, AB, H 276).

¹⁶ GO, 1894, nr 59 z 25 VII.

ówczesnych zasobów, należących niegdyś do prowincjonalnego konserwatora zabytków w Królewcu¹⁷, która ocalała z pożogi wojennej. Materiał ikonograficzny jest powtórzeniem tego samego, który znajduje się w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie¹⁸.

Z baz archiwalnych posiadających materiały dotyczące kapliczek wymieniłem należy także Archiwum Działu Naukowego Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. W nim zostały zgromadzone materiały fotograficzne wykonane przez Zygmunta Drzewieckiego w latach 1947–1948 i Franciszka Klonowskiego w latach 1958–1959. Zabezpieczone negatywy kapliczek są tym bardziej cenne, gdyż dokumentują obiekty z pierwotnym stanem wyposażenia i widocznym otoczeniem (np. zabudowa wiejska, drzewostan, trakty drożne). Karty ewidencyjne zawierają ponadto poglądowe odbitki, miejscowość, numer negatywu, datę wykonania oraz informację o autorze. Ten materiał bezpośrednio łączy się z dokumentacją rzeźby ludowej, obecnie w większej części zgromadzonej w Dziale Etnograficznym Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Każda rzeźba została uprzednio zarejestrowana. W księgach inwentarzowych uwzględniono najważniejsze dane: nr księgi inwentarzowej, datę wpływu, nazwę muzealium, jego charakterystykę, stan konserwacji czy sposób pozyskania. Sporządzono także karty katalogu rzeczowego zbiorów sztuki i kultury ludowej zawierające: hasła, nr inwentarza, krótkiego opisu, stanu zachowania i wymiarów. Ponadto do karty dołączono czarno-białe zdjęcie przedmiotu. Dla głębszych badań nad kapliczkami, karty rzeźb ludowych i wpisy do ksiąg inwentarzowych są mało istotnym materiałem poznawczym. Trudno jest na ich podstawie określić, z której konkretnie kapliczki pochodzi dana rzeźba ludowa.

PRZEKAZY KARTOGRAFICZNE

W zależności od historycznego momentu powstania map oraz wykorzystanych środków technicznych do ich sporządzenia, znajdują się w tych przekazach różne treści. Najstarsze mapy charakteryzują się licznymi uproszczeniami, podczas gdy mapy sporządzane w późniejszym okresie zawierają więcej precyzyjnych informacji. Tak więc szczególnie trudno było w badaniach nad małą architekturą sakralną wykorzystywać kartograficzny przekaz Kaspara Hennebergera z 1576 r.¹⁹.

W zakresie niniejszych badań uwzględniono znane opracowanie kartograficzne *Tabula Geographica Episcopatum Warmiensem in Prussia Exhibens*. Zostało ono sporządzone i wydane w Elblągu w 1755 r. przez elbląskiego matematyka i geografa, Jana Fryderyka Enderscha²⁰. Fenomen tej mapy zawierał się w jej bogatej treści

¹⁷ A. R z e m p o ł u c h, *Urząd prowincjonalnego konserwatora zabytków w Królewcu i jego zbiory*, w: *Atlantyda północy. Dawne Prusy Wschodnie w fotografii*, Olsztyn 1993, s. 75–79.

¹⁸ Prusy Wschodnie: dokumentacja historycznej prowincji: zbiory fotograficzne dawnego Urzędu Konserwatora Zabytków w Królewcu, wydawnictwo multimedialne CD-ROM, red. J. Przykowski, Warszawa 2006.

¹⁹ K. H e n n e b e r g e r, *Grosse Landtafel von Preussen in 9 Blättern*, 1 wyd., s. 76. Szerzej: M. T o e p p e n, *Geschichte der preussischen Historiographie von P. Dusburg bis auf K. Schütz*, Berlin 1853, s. 243–248.

²⁰ P. H o h m a n n, *Zur Biographie des Elbinger Kupferstechers Johann Friedrich Enders*,

i dokładności²¹. Analizując zawartość pierwszej, tak szczegółowej mapy, można mieć informacje w zakresie przebiegu istniejących w tamtym okresie tak ważnych granic zewnętrznych dominium, a także granic wewnętrznych (komornictw biskupich i kapitulnych)²². W zakresie sieci osadniczej zostało ukazanych 12 miast oraz 576 miejscowości (z podaniem ich nazw) znajdujących się na Warmii. Określonym piktogramem, imitującym budowlę kościelne, zaznaczono budowle sakralne (kościół, klasztor i kaplice filialne). Poza oznaczeniem obiektów sakralnych zostały także ukazane ważne budowle użyteczności publicznej, jak młyny. Endersch zarejestrował ponadto dość precyzyjnie ówczesną topografię, sieć wodną, lasy i przebieg dróg. Wiele opisów fizjograficznych i nazw miejscowości świadczy o uwzględnieniu niuansów ówczesnej sztuki kartografii. Uwieczniony zarys terytorialny Warmii nieznacznie różni się pomiarami w stosunku do map wykonanych w późniejszym okresie i współcześnie²³.

Nieco inaczej została wyrysowana mapa Warmii niespełna pół wieku później. W latach 1796–1802 pod kierownictwem Fryderyka Leopolda von Schröttera został opracowany „Atlas prowincji Prus Wschodnich, Litwy i Prus Zachodnich oraz sieci dystryktów”²⁴ zawierający 140 map, który został potem poprawiony i wydany w latach 1802–1810 w Berlinie pod nazwą mapy F.L. Schröttera²⁵. W wyniku zastosowania metody uśrednionej wartości analizowanych odchyleń uzyskano precyzyjną wielkość skali tej mapy (1:2600)²⁶. Mapa Schröttera była najdokładniejszą mapą tych terenów na początku XIX w. Rzeźba terenu została przedstawiona metodą kreskowo-perspektywiczną. Obok nazw miejscowości, graficznych oznaczeń zabudowy, elementów topografii dostrzec można zróżnicowaną sieć traktów drogowych. Pod koniec XVIII w. przez Warmię przebiegały szlaki o charakterze tranzytowym, a więc takie o większym nasileniu ruchu, dalej trakty łączące ośrodki dawniejszej władzy administracyjnej czyli miasta biskupie i kapitulne²⁷, również drogi między poszczególnymi miejscowościami, wreszcie drogi mające znaczenie wyłącznie dla określonej miejscowości²⁸. Drogi główne, pocztowe, oznaczone zostały podwójną

„Elbinger Jahrbuch”, 1931, s. 141–143; J. O b ł a k, *Stosunek do nauki i sztuki biskupa warmińskiego Adama Stanisława Grabowskiego*, SW, t. 1, 1964, s. 25–26; P. G r a b o w s k i, *Obraz terytorium Prus Wschodnich w kartografii XV–XIX wieku*, w: *Z dziejów kartografii*, t. 8, Materiały z XVI Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii, Olsztyn 1995, s. 28; J. C h ł o s t a, *Słownik Warmii (historyczno-geograficzny)*, Olsztyn 2002, s. 90.

²¹ J. S z e l i g a, *O mapie Warmii Jana Fryderyka Enderscha (1755)*, KMW, 1972, nr 4, s. 519.

²² W. T h i m m, *Die Ermlandkarte von Endersch (1755)*, ZGAE, Bd. 35, 1971, s. 184.

²³ P. G r a b o w s k i, *Szczegółowa topografia Prus Wschodnich i Zachodnich na mapie Fryderyka Leopolda Schröttera (1796–1802)*, KMW, 2005, nr 4, s. 555–559.

²⁴ Pełny tytuł: *Karte von Ost-Preussen nebst Preussische Lithauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict, aufgenommen unter Leitung des Königlich Preussischen Staats-Ministers Freiherrn von Schrötter in den Jahren von 1796 bis 1802*.

²⁵ G. K r a u s e, *Schrötter, Friedrich Leopold Freiherr von*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 32, Leipzig 1891, s. 579–582.

²⁶ P. G r a b o w s k i, *Szczegółowa topografia...*, s. 557.

²⁷ R. D r e w e k, *Transport i komunikacja*, w: *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, red. J. Burszta, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, s. 297; J. C h ł o s t a, *Drogi na dawnej Warmii*, w: *Warmińskie drogi*, red. T.M. Łaguna, Lidzbark Warmiński 2008, s. 10.

²⁸ W. S z u l i s t, *Ważniejsze lądowe szlaki handlowo-komunikacyjne Warmii i Mazur w XVI–XVIII wieku*, KMW, 1972, nr 2–3, s. 299–300.

linią, a zwykle gospodarcze do sąsiednich wsi i leśne, pojedynczą²⁹. Ta sieć jest dla współczesnego badacza podstawą do porównań z układem drożnym, który utwierdził się ostatecznie w 2. poł. XIX w., gdy został zmieniony standard dróg z piaszczystych i ziemnych na brukowane szosy. Powodem tego były względy gospodarcze i strategiczne, nakazane przez rząd. Jednak na tych przekazach brakuje oznaczeń kapliczek i krzyży, które wciąż nie stanowiły dla kartografów istotnych wyróżników.

Wielkoskalowe mapy katastralne, które zostały opracowane w 1. i 2. poł. XIX w. zalicza się do najwartościowszych materiałów, nadających się w pełni do prac geodezyjnych³⁰. Ich opracowanie było konsekwencją reform rolnych przeprowadzonych na pocz. XIX w. Instytucjami powołanymi do założenia i prowadzenia akt i map katastralnych były, działające na terenie powiatu, Urzędy Katastralne (Katasteramt). Pruski kataster gruntów i budynków dla Prus Wschodnich zaprowadzony został w latach 1861–1865 w oparciu o ustawy podatkowe z 1861 r., które miały na celu ujednoczenie zasad wymiaru świadczeń podatkowych³¹. Analizując wybiórcze arkusze warmińskich miejscowości, nie natrafiono na stałe oznaczenia informujące, że w krajobrazie tych wsi istniały kapliczki i krzyże. Takie oznaczenia mogły pojawić się okazjonalnie na niektórych arkuszach.

W badaniach terenowych najbardziej pomocne okazały się jednak warmińskie Meßtischblätter i Deutschen Heereskarten w skali 1:25000, które charakteryzowały się bardzo wysoką szczegółowością i dokładnością odwzorowania topografii terenu. Mapy, a dokładnie seria arkuszy, składająca się na teren Warmii³², były tworzone i wydawane sukcesywnie na przestrzeni lat, co też potwierdzają daty naniesione na mapy. Widoczne są różnice w wykonaniu i zawartości merytorycznej, a także w ich tytułaturze oraz sposobie umieszczania legend bądź ich braku. Meßtischblattny stały się jednym z najlepszych źródeł informacji na temat sieci osadniczej w 2. poł. XIX i na pocz. XX w. Studiujejąc je z łatwością odnaleźć można dawne, a niekiedy dziś już zupełnie zapomniane szlaki, łączące ówczesne osiedla ludzkie oraz nieistniejące osady.

O ile wcześniejsze mapy nie posiadały żadnego oznaczenia obiektów małej architektury, to stan ten w przekazach kartograficznych uległ radykalnym zmianom pod koniec XIX w. Właśnie wtedy powszechnie występujące w lokalnym krajobrazie kapliczki i krzyże w formie trwałego znaku, mogły być wykorzystane w celach geodezyjnych, ale również wojskowych. Skala mapy umożliwiała swobodne nanoszenie wielu zakodowanych informacji. Zakres zastosowanych piktogramów stał się większy, o czym informuje bogata w treści legenda. Dla porównania na pocz. XIX w. w zakresie budowli sakralnych stosowano tylko jedno oznaczenie dotyczące kościoła, podczas gdy wiek później zakres oznaczeń został rozszerzony o kaplice filialne, wizerunki świętych (w obrębie których znalazły się kapliczki), krzyże, figury

²⁹ P. Grabowski, *Szczegółowa topografia...*, s. 558.

³⁰ P. Grabowski, *Obraz terytorium...*, s. 31.

³¹ K. Wiwatowska-Chylińska, *Zbiór kartograficzny map luźnych w Archiwum Państwowym w Olsztynie*, w: *Z dziejów kartografii*, t. 8, red. P. Grabowski, Olsztyn 1995, s. 146.

³² G. Krüger, J. Schnadt, *Die Entwicklung der geodätischen Grundlagen für die Kartographie und die Kartenwerke 1810–1945*, w: *Berlin-Brandenburg im Kartenbild*, red. W. Scharfe, H. Scheersmidt, Berlin 2000, s. 26–49.

przydrożne, a również pojedyncze groby, czy cmentarze. Arkusze map topograficznych, jakie zostały poddane analizie, stanowią ważne źródła dla poznania i zapisania dokładnej lokalizacji obiektów religijnych³³. Na wielu arkuszach widoczne jest oznaczenie tym samym znakiem piktograficznym „±”, które według określenia z legendy „Heiligenbild” dotyczyło, w tłumaczeniu na język polski, „wizerunków świętych”. Zarówno oznaczenie, jak i wyjaśnienie nie wskazują jednoznacznie, z jakiego typu obiektem małej architektury sakralnej ma się do czynienia. Dopiero dokonując, w oparciu o przekaz kartograficzny, badań terenowych, można było potwierdzić lokalizację i istnienie w tym miejscu albo krzyża, albo kapliczki, czy rzadziej figury przydrożnej. Piktogramy „wizerunków świętych” można znaleźć na mapach przy wszelkiego rodzaju drogach, rozdrożach, czasami w ogrodach przydomowych na wybudowaniach. Przy określonej skali mapy liczba potencjalnych oznaczeń graficznych kapliczek mogłaby zamazać obraz wsi. Obiekty sakralne, które zostały oznaczone piktogramem we wsiach, to kościoły, cmentarze i kaplice. Te ostatnie oznaczano dodatkowo skrótem „Kp.” – Kapelle. Można zauważyć, że pewien obraz tej problematyki został zawarty w opracowaniu „Die katholischen Kirchspiele und seine Pfarrer im Kreis Allenstein – Ermland – Ostpreussen bis 1945”. W nim zostały zamieszczone, poglądowe mapki parafii, z odwzorowaniem ich historycznego zasięgu. Uzupełnieniem tego graficznego materiału stały się selektywne zestawienia ludności gmin wiejskich, wchodzących w skład poszczególnych parafii. Wykazy dostarczają cennych danych statystycznych: ilu mieszkańców poszczególnych wsi było katolikami, a ilu innego wyznania. Na końcu opracowania została zamieszczona, schematyczna mapa dawnego powiatu olsztyńskiego, która ukazuje strukturę dekanalną i parafialną³⁴. Ten materiał, mimo że nie przedstawia oznaczeń typowych dla map, należy traktować jako pomocniczy.

MATERIAŁY WSPOMNIENIOWE

Rozproszone przekazy wspomnieniowe, także kroniki parafialne i wiejskie (np. wsi Leszno³⁵) oraz krótkie refleksje zebrane w pracach zbiorowych³⁶ stanowią ważną grupę, do której badacz powinien sięgać. Odwoływanie się do tych przekazów dostarcza przede wszystkim informacji na temat klimatu religijnego dawnej Warmii. Zarówno te materiały wspomnieniowe, jak i utwory literackie spisywane przez Warmiaków, w pewnym stopniu zarejestrowały przejawy religijności, dziś bardzo trudnej do zrozumienia i opisanie. W materiałach tych znaleźć można także informacje o funkcjonujących w przestrzeni przydrożnych obiektach kultu, zazwyczaj jednak nie są to precyzyjne informacje o miejscu ich występowania. Dopiero ze związku przyczynowo-skutkowego, nakładając na to własne poszukiwania tereno-

³³ Analizie poddane zostały mapy powstałe od 1911 do 1944 r.

³⁴ *Die katholischen Kirchspiele und seine Pfarrer im Kreis Allenstein – Ermland – Ostpreussen bis 1945*, zestawił K.J. Schwittay, Kierspe 1995.

³⁵ OBN, Zbiory Specjalne, R 614: *Kronika wsi Leszno*.

³⁶ *Mój Fleming, moje Frączki. Wspomnienia mieszkańców*, Frączki 2008.

we, można się domyśleć, o jaki obiekt chodziło autorowi. Zróżnicowanie językowe badanych przekazów nie stanowi zasadniczej przeszkody.

Ważne miejsce w refleksji nad znaczeniem kapliczek w świadomości Warmiaków zajmuje literatura wspomnieniowa, zwłaszcza spuścizna pisarska ks. Walentego Barczewskiego³⁷ i poetki Marii Zientary-Malewskiej³⁸. W ich twórczości jest nakreślony, lokalny koloryt kultury Warmii południowej 2. poł. XIX w. i pocz. XX w. W niej został zachowany, barwny obraz codziennego i świątecznego życia, a zwłaszcza warmińskich „kiermasów” i „łosier”³⁹.

Ks. Barczewski⁴⁰ wydając swoje etnograficzne dzieło „Geografię polskiej Warmii” w 1917 r., nie mógł pominąć najbardziej rzucających się w oczy znamion katolickiej pobożności Warmiaków. Pisał, że „po innych wsiach znajdują się także kaplice pomniejszych, bożemki krzyże murowane i drewniane, (...). Po drogach i polach, zwłaszcza na krzyżówkach napotkasz często krzyże z pasyą nieraz i figurę Matki Boskiej z dzieciątkiem, Bolesnej, Niepokalanej, ś. Jana Nepomucena (na mostach) i innych Świętych lub Święte. Te częste krzyże i figury Świętych na publicznych placach i drogach nadają Warmii piętno szczerzo katolickie”⁴¹. W tym samym dziele wytłumaczył również zasięg terytorialny Warmii etnicznie polskiej⁴². Powtórzył tym samym to, w jaki sposób ujęli „polską Warmię” Franciszek Lider⁴³ i Wojciech Kętrzyński⁴⁴. Zaś w „Kiermasach na Warmji” z 1923 r. określał symbolikę i znaczenie obiektów małej architektury: „przy drogach i domostwach mnóstwo krzyżów i kaplic niezbite dają świadectwo o głęboko zakorzenionej wierze i miłości do Krzyża na wskroś katolickiej ludności warmińskiej”⁴⁵. Charakter katolicki, w pryzmacie kultury materialnej Warmii, dobitnie określił w 1876 r. W. Kętrzyński⁴⁶, pisząc o Warmiakach: „Ludność warmińska jest przeważnie katolicka; dlatego też tutaj, jak w całej Polsce, wszędzie spotykasz przy drogach, domach i w wsiach krzyże, Boże męki, kapliczki, a wśród lasów zawieszane lub przybite do drzew obrazy Mat-

³⁷ W. Barczewski, *Geografia polskiej Warmii*, Olsztyn 1917; Tegoż, *Kiermasy na Warmji*, Olsztyn 1923; Tegoż, *Nowe kościoły katolickie na Mazurach*, Olsztyn 1925.

³⁸ M. Zientara-Malewska, *Warmio moja miła*, Warszawa 1959; Tegoż, *Gietrzwałdzieje polskości*, Warszawa 1976; tegoż, *Miłość prostego serca*, Olsztyn 1985; Tegoż, *Wieś nad łąkami*, Olsztyn 1988.

³⁹ W. Barczewski, *Geografia polskiej Warmii*, s. 92–93; M. Zientara-Malewska, *Warmio moja...*, s. 2–3; Tegoż, *Wieś nad łąkami...*, s. 107.

⁴⁰ J. Chłosta, *Słownik Warmii...*, s. 27–28; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, Cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2004, s. 15–16.

⁴¹ W. Barczewski, *Geografia polskiej Warmii...*, s. 29.

⁴² Tamże, s. 7.

⁴³ F. Lider, *Warmia moich młodych lat*, opr. J. Jasiński, Olsztyn 1986, s. 73; J. Jasiński, *O nazwie „Polska Warmia”...*, s. 21.

⁴⁴ *Nazwy miejscowe polskie Prus Zachodnich, Wschodnich i Pomorza wraz z przewiskami niemieckimi zestawił Dr. Wojciech Kętrzyński dyrektor zakładu nar. im. Ossolińskich*, Lwów 1879, s. 10.

⁴⁵ W. Barczewski, *Kiermasy na Warmji...*, s. 8.

⁴⁶ J. Powierski, *Wojciech Kętrzyński jako historyk Prus*, *KMW*, 1970, nr 3, s. 347–380.

ki Boskiej”⁴⁷. Karol Emilian Sieniawski⁴⁸ wskazywał na widome znaki religijnego wyznania Warmiaków znajdujące się w obrębie ich zamieszkania: „Nad wszystkimi drogami publicznymi wznoszą się liczniej, aniżeli w innych krajach, kapliczki (Boże męki) i krzyże: One pouczają wędrowca od razu, że się tutaj znajduje w kraju katolickim, na ziemi dawnej biskupiej”⁴⁹.

F. Lieder jest pierwszym pamiętnikarzem z polskiej Warmii⁵⁰. Opisując swoje dzieciństwo z przeł. XVIII i XIX w. informuje, że na skrzyżowaniu dróg do Droszewa, Wilim i Biesowa leżał głaz z zaznaczonym śladem stopki dziecięcej. Legenda głosiła, że w tym miejscu odpoczywała Najświętsza Panna z Dzieciątkiem Jezus⁵¹. Na pamiątkę tegoż zdarzenia pobożni Warmiacy wystawili obok figurę Matki Bożej, aby przechodząc oddawać temu znakowi cześć⁵². Dość żywy rozwój warmińskiej memuarystki obserwuje się jednak od 2. poł. XIX w. do lat 50. XX w., przy czym najwięcej miejsca poświęcono okresowi 1918–1945. Pamiętnikarzami, których wspomnienia ukazały się w formie osobnych publikacji są Jędrzej Giertych⁵³, Franciszek Kwas, Michał Lengowski⁵⁴, Paweł Sowa⁵⁵, Paweł Turowski, Hubert Orłowski.

Nie każde wspomnienie zawierało w sobie informację o kapliczkach, czy funkcjach, które pełniły one w życiu społecznym. Tylko niektórzy autorzy uwzględnili w swoich przekazach badane obiekty. Jędrzej Giertych zauważa: „Warmja odznacza się obfitością napotykanych co krok krzyżów i kapliczek przydrożnych, których na obszarze byłych Prus Książęcych nie ma wcale”⁵⁶. M. Lengowski przywołuje następujący obraz: „Na wzgórku tej wągrody [...] stał dzwonek wiejski, którym dzwoniono rano, w południe i wieczorem na Anioł Pański. Przy dzwonku stał wysoki drewniany krzyż, przy którym po wieczornym dzwonieniu, w miesiącu maju zbierali się starzy i młodzi na różaniec”⁵⁷. Autor nie zapomina o tradycji „łosier”, dzwonieniu na Anioł Pański i przy pogrzebach, czy o konkretnych praktykach religijnych⁵⁸. Jego

⁴⁷ Por. R. Frydrychowicz, *Warmia*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wydany pod redakcją B. Chlebowskiego, według planu F. Sulimierskiego, t. 13, Warszawa 1893, s. 12; W. Kętrzyński, *Szkice*, opracował i wstępem poprzedził A. Wakar, Olsztyn 1977, s. 114.

⁴⁸ J. Chłosta, *Słownik Warmii...*, s. 318.

⁴⁹ K. E. Sieniawski, *Biskupstwo Warmińskie, jego założenie i rozwój na ziemi pruskiej z uwzględnieniem dziejów, ludności i stosunków geograficznych ziem dawniej krzyżackich*, t. 1, Poznań 1878, s. 241.

⁵⁰ J. Chłosta, *Słownik Warmii...*, s. 205.

⁵¹ F. Lieder, dz. cyt. s. 89.

⁵² Powtarzam za: J. Jasiński, „*Wszędzie na drogach i ścieżkach stoją tam wysokie krzyże*”, *PW*, 1984, nr 25.

⁵³ J. Chłosta, *Słownik Warmii...*, s. 113.

⁵⁴ Tamże, s. 200.

⁵⁵ Tamże, s. 321–322.

⁵⁶ J. Giertych, *Za północnym kordonem (Prusy Wschodnie)*, Warszawa 1932, s. 62–63.

⁵⁷ M. Lengowski, *Na Warmii i Westfalii: wspomnienia*, wyd. J. Jasiński, Warszawa 1972, s. 38.

⁵⁸ Tamże, s. 75, 79–80, 91–92.

przekaz, obok relacji W. Barczewskiego i M. Zientary-Malewskiej, jako jeden z nielicznych, szeroko opisuje rolę kapliczek w życiu Warmiaków.

W XIX w. o warmińskich kapliczkach i przydrożnych figurach wspominali zarówno Niemcy, jak i polscy podróżnicy, czy badacze⁵⁹. Wszyscy dostrzegali zewnętrzne cechy Warmii, wyróżniające ją od sąsiednich obszarów Prus Wschodnich. Uderzały więc obserwatorów z przeł. XVIII i XIX w. liczne kapliczki przydrożne, „Boże Męki”, obrazy świętych, piękniejsze niż w parafiach protestanckich kościoły, zwyczaje religijne, jak pielgrzymki, czy odpusty⁶⁰. Pamiętnikowi Hermana von Boyen z 1805 r. zawdzięczać należy utrwalenie obrazu wsi warmińskiej sprzed 200 laty wraz z zabytkami sztuki ludowej⁶¹. H. Boyen zauważył liczne kapliczki i krzyże, które zresztą nie spodobały mu się. Były to, jak zauważył, „raczej straszdyła – niż przedmioty kultu”⁶². Również brak akceptacji charakteryzował 150 protestanckich kolonistów spod Białegostoku, którzy osadzeni w 1815 r. w dawnych dobrach kapituły dobromiejskiej pod Rogiedłami nie zagrzeli tu długo miejsca. Po trzech miesiącach prawie wszyscy opuścili Warmię, bo „w zły nastrój wprowadzały ich przydrożne krzyże i kapliczki z kolorowymi malowidłami i kłęczącymi przed nimi ludźmi”⁶³.

Max Rosenheyen, niemiecki turysta z poł. XIX w. zauważył, że w żadnej prowincji państwa niemieckiego nie ma tyle krzyży co na Warmii⁶⁴. Podobne obserwacje czynił W. Kętrzyński, któremu owe symbole chrześcijaństwa przypominały krajobraz polski, a zarazem wyróżniały Warmię wśród innych terenów wschodniopruskich⁶⁵. Eustachy Tyszkiewicz w 1865 r., spostrzegłszy liczne kapliczki, stwierdzał, że bardzo mu, „kraj nasz przypominają”⁶⁶. Kiedy ks. dr Filip Kremenz z Kolbencji został w 1866 r. biskupem warmińskim, zapytał podróżującego znajomego urzędnika z Prus Wschodnich, co to za kraik ta Warmia. Na otrzymaną odpowiedź, że tam dużo krzyży po drogach, zawołał radośnie: „Gdzie dużo krzyżów, tam i wiele miłości do Krzyża!”⁶⁷. Czy w tym zdarzeniu należy upatrywać genezy nazwy „świętej” Warmii?

⁵⁹ M.in. M. Rosenheyen, *Reise-Skizzen aus Ost- und Westpreussen*, Königsberg 1858; E. Tyszkiewicz, *Wycieczka do Warmii w 1864*. „Jana Jaworskiego Kalendarz Ilustrowany na rok 1873”, Warszawa 1872, s. 99; W. Kętrzyński, *Szkice Prus Wschodnich*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, R. 4, 1876; R. Frydrychowicz, dz. cyt., s. 12.

⁶⁰ J. Jasiński, *Tożsamość warmińska 1772–1914*, w: *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2001, s. 56, przyp. 24.

⁶¹ W. Ogródzki, *Józef Weinert ze Stanisława ostatni świątkarz na Warmii*, „Kalendarz dla Warmii i Mazur na rok 1958”, s. 348.

⁶² M. Rosenheyen, dz. cyt., s. 66; J. Jasiński, *Maryjne kaplice i kapliczki...*, s. 642.

⁶³ G. Mattern, *Katholizismus und Protestantismus in Ostpreußen*, Braunsberg 1898, s. 68; J. Chłosta, *Maryjne kapliczki na Warmii*, w: *Matka Boża w wierze, kulcie, teologii i sztuce. Perspektywa regionalna i uniwersalna*, red. J. Jezierski, K. Parzych-Blakiewicz, Olsztyn 2011, s. 87.

⁶⁴ *Der Protestantismus im Ermland, seine Geschichte und seine Bedeutung*, „Evangelisches Gemeindeblatt” 6 (1876), s. 29; A. Bludau, *Oberland, Ermland, Natangen und Barten. Ein Landes und Volkskunde*, Stuttgart 1901, s. 191; J. Jasiński, *Maryjne kaplice i kapliczki...*, s. 642–643.

⁶⁵ J. Jasiński, „*Wszędzie na drogach...*”

⁶⁶ E. Tyszkiewicz, dz. cyt., s. 99.

⁶⁷ List pasterski bpa Filipa Kremenza z 14 stycznia 1883, *PDE*, 1883, nr 2, s. 17.

Franciszek Jabłoński w trafny sposób scharakteryzował znaczenie kapliczek i krzyży: „Na ziemi warmińskiej istnieją do dziś dnia cenne zabytki historyczne, będące dowodami związków historycznych z innymi ziemiami polskimi. Do tych zabytków należą również kapliczki i krzyże przydrożne, budowane i stawiane przez lud warmiński już w dawnych czasach, szczególnie zaś od chwili, kiedy antypolska, germanizacyjna polityka Bismarcka i jego następców objęła również życie religijne polskiej Warmii”⁶⁸. Na Warmii powstało wiele cennych budowli, które bezprzykładnie mówiły przybyszom, iż znaleźli się w pobiskupim kraju. To był tylko klarowny argument do nazywania Warmii „świętą” lub krajem krzyżów⁶⁹. P. Turowski skomentował napisy zachowane na obiektach małej architektury w typowy dla działacza ruchu polskiego sposób: „Warmię zamieszkiwał i zamieszkuje lud polski, co widocznym było przed I wojną światową z licznych napisów na krzyżach i kapliczkach przydrożnych”⁷⁰. Znaczenie krzyża w wymiarze rodzinnym opisuje zaś H. Orłowski: „W miejscu krzyżujących się linii podziałów separunkowych prapradziadek postawił sporych rozmiarów krzyż oraz posadził lipę. Miejsce to nabrało z czasem charakteru nieledwie symbolicznego. Tu miały miejsce liczne pożegnania rodzinne (...). Tu chroniono się w przypadku licznych srogich burz, tu odpoczywano w upalne żniwa”⁷¹.

Niektóre publikacje wspomnieniowe, zwłaszcza te proweniencji niemieckiej, zostały wzbogacone o dodatkowy walor poznawczy, jakim są przedwojenne pocztówki oraz fotografie. Te ilustracje ukazują dawniejszy wygląd warmińskiej wsi, z istniejącymi niegdyś kapliczkami⁷². Te przekazy, po zweryfikowaniu ze stanem obecnym, dostarczają wielu interesujących wiadomości. Są m.in. cennym źródłem informacji o ówczesnym wyposażeniu kapliczek. W publikowanych materiałach pojawiają się także odręczne, schematyczne szkice wsi (np. Chwałęcín⁷³, Długobór⁷⁴, Kikity i Łędlawki⁷⁵) oraz gmin wiejskich (np. Przykop i Tuławki⁷⁶). Na podstawie tych uproszczonych rysunków widać usytuowanie poszczególnych gospodarstw. Zostały one stosownie oznaczone i opisane numerem indeksowym, imieniem oraz

⁶⁸ [F. J a n k o w s k i], Sz. Z a p o l s k i (pseud.), *Kapliczki na Warmii*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, 1953, nr 3; J. J a s i ń s k i, „*Wszędzie na drogach...*”

⁶⁹ M. W i e r z b i ń s k i, *Ziemia warmińska*, Poznań 1919, s. 11.

⁷⁰ OBN, Zbiory Specjalne, R 465: Turowski Paweł, *Sto siedemdziesiąt trzy lata walki o mowę ojczystą jednej wsi warmińskiej (Tomaszkowo)*, s. 31.

⁷¹ H. O r ł o w s k i, *Warmia z oddali. Odpominania*, Olsztyn 2000, s. 68.

⁷² L a n g w a l d e, *Kreis Braunsberg (Ost Preußen). Ein Kirchspiel im Ermland*, Münster 1983, s. 56.

⁷³ L. P o h l m a n n, G. R e i f f e r s c h e i d, *Wallfahrtskirche zum heiligen Kreuz. Stegmansdorf/ Ostpreussen und Chronik des Dorfes Stegmansdorf*, 1991, s. 84–85.

⁷⁴ L a n g w a l d e, s. 55.

⁷⁵ E. P o s c h m a n n, *Der Kreis Rossels. Ein ostpreussisches Heimatbuch*, Katenkirchen 1977, s. 516 i 517.

⁷⁶ *Grabenu, ein Dorf im Kirchspiel Wuttrien*, „Heimatbrief, Landkreis Allenstein Ostpreußen”, Weihnachten 1994, s. 61, 63–65.

nazwiskiem właściciela. Tylko na niektórych rysunkach wsi, dostrzec można graficzne piktogramy kapliczek i krzyży (np. Barczewko⁷⁷, Frączki⁷⁸).

Wydaje się zasadnym, aby w tym miejscu powołać się również na wspomnienia zawarte w pamięci ludzkiej, a nie utrwalone w formie publikacji. Na wzór procedury socjologicznej została wykorzystana w tym celu opcja anonimowego wywiadu środowiskowego. Przeprowadzone wywiady były generalnie sprowadzone do otrzymania informacji o lokalizacji rozproszonych kapliczek w terenie. Rzadszym zjawiskiem była możliwość otrzymania szczegółowych informacji, dotyczących przeszłości badanych obiektów zwłaszcza, że większość kapliczek wybudowano w 2. poł. XIX i 1. ćw. XX w. Z wiadomych względów brakuje bezpośrednich świadków, którzy przekazaliby informacje o dokładnych okolicznościach budowy i poświęceniu kapliczek. Tylko nieliczni żyjący Warmiacy jak pani Rita Petrykowska z Przykopu i Jerzy Boenigk z Tomaszkowa pamiętają dokładnie zasłyszane historie o poszczególnych obiektach małej architektury, względnie byli źródłem dodatkowych informacji, związanych z osobliwymi zwyczajami i wierzeniami. Wyjątkiem było przeprowadzenie sporadycznych wywiadów z dawnymi, niemieckojęzycznymi Warmiakami. Ci ostatni, odwiedzający po latach miejsca swego urodzenia stawiali się przygodnymi, a także wartościowymi dostarczycielami informacji. Przekazy ustne mieszkańców Warmii stanowią źródło z reguły mało dokładne i precyzyjne. W wielu przypadkach pozyskane informacje mają znaczenie pośrednie, gdyż pochodzą z drugiej ręki.

Omówione powyżej źródła dostarczają istotnego materiału empirycznego. Specyfika badawcza wymusza przeprowadzenie badań terenowych. Jeśli obiekty małej architektury sakralnej zostały wzmiankowane w dokumentach w sposób opisowy albo ikonograficzny, oznaczone na mapach, albo zawarte we wspomnieniach i wywiadach, to można było je potwierdzić lub zanegować w terenie. Tym samym proces badawczy może być wzbogacony o odkrycie nie opisanych czy udokumentowanych obiektów. Prowadząc badania w archiwach i bibliotekach, w przypadku małej architektury niezbędną są dodatkowe penetracje terenowe, dzięki którym znacznie możemy rozszerzyć materiał poznawczy.

WRITTEN SOURCES IN THE RESEARCH ON THE SMALL SACRAL ARCHITECTURE IN WARMIA – A PROFILE

SUMMARY

The presented description of the available sources for the research on the small sacral architecture focuses on three types of them: archives, cartographic data and memoirs. Each of them provided important information and prompted to undergo a further field research.

⁷⁷ U. F o x, *Kirchspiel Alt-Wartenburg im Ermland mit Jadden – Tengutten – Tollack 1325–1985*, Paderborn 1989, s. 329.

⁷⁸ *Mój Fleming...*, s. 50–51.

The latter not only confirmed data already found in the sources under examination, but led to a discovery of some new valuable material sources. The analysed example can serve as a support for the thesis that employing a combination of different cognitive, empirical methods in research is justifiable.

**CHARAKTERISTIK GESCHRIEBENER QUELLEN
ZU UNTERSUCHUNGEN ÜBER ERMLANDS SAKRALE KLEINARCHITEKTUR**

ZUSAMMENFASSUNG

In der Charakteristik der Quellen zu Untersuchungen über sakrale Kleinarchitektur konzentriert man sich auf drei Arten davon: auf Archivalien, kartografische Überlieferungen sowie Gedächtnismaterial. Einzelne Typen liefern wichtige Informationen, die, in Bezug auf das untersuchte Problem, Feldforschungen erzwangen. Solch ein Vorgehen ermöglichte nicht nur die in den Quellen befindlichen Inhalte zu bestätigen, sondern erlaubten auch, neue materielle Quellen zu entdecken. Am Beispiel dieses Forschungsproblems ist die Richtigkeit festzustellen, kognitive Methoden zu verbinden.